

Adelige almisser i Renæssancen

Ligprædikener og regnskabsposter

Poul Grinder-Hansen

I dagens Danmark må selv et herregårdsmuseum “stå med hatten i hånden” for at skaffe midler til at overleve og trives. Det har Gammel Estrup gjort med stor succes under Britta Andersens ledelse 2000-22. Denne artikel ser nogle århundreder tilbage i tiden til Renæssancen, hvor beboerne af danske herregårde måtte tage stilling til en anden og mere bogstavelig tiggergang. Hvordan forholdt danske herremænd og deres hustruer sig til de tiggere, som stod med hatten i hånden for at få almisser til at overleve i et samfund næsten uden socialt sikkerhedsnet?

Almisser og fattigforsorg efter Reformationen

Reformationstidens opløsning af klostre og andre kirkelige stiftelser indebar, at fattigforsorgen i det lutherske Danmark i stedet for at være et rent kirkeligt anliggende

gik over til at være en offentlig forpligtelse, omend under kirkeligt tilsyn.¹ I lovgrundlaget for den lutherske danske kirke, kirkeordinansen, som forelå på latin i 1537 og i en let revideret version på dansk i 1539, behandlede flere afsnit skolevæsen, fattigforsorg og almisser.² Nogle af de renteindtægter, der havde været med til at finansiere klostre og religiøse stiftelser, blev overført til nye, offentlige hospitalsstiftelser, hvoraf der blev oprettet fjorten fordelt ud over riget, som regel indrettet i gamle klosterbygninger.³ Reformatorerne påpegede, at middelalderkirkens indtægter fra donationer og jordrenter ikke alene var gået til omsorgsarbejde, men i mindst lige så høj grad skulle finansiere sjælemesser, byggeprojekter, kunstneriske udsmykninger og så videre. Så når renteindtægterne fremover kunne gå ubeskåret til de mennesker, der havde behov for hjælp, måtte fattigforsorgen blive forbedret.⁴ Hvis de hidtidige midler ikke var tilstrækkelige, lovede kongen i kirkeordinansen at supplere op med de fornødne penge, idet han henviste til Bibelens ord: “*Hvad I har gjort imod en af disse mindste i mit navn, det har I gjort mod mig*”.⁵

I praksis kunne de oprettede hospitaler dog langt fra dække hele behovet for hjælp, og grundlaget for fattigforsorgen var, også efter Reformationen, at de fattige gik omkring og tiggede almisser. Myndighederne prøvede

En velstående mand med en bugnende pengepung giver almisser til en barfodet tigger. Trærelief på en pengetavle fra omkring 1600-1625 beregnet til indsamling af almisser under gudstjenesten. Pengetavlen er kommet til Nationalmuseet med usikker proveniens, men muligvis fra Københavns Slotskirke. Foto: Lennart Larsen, Nationalmuseet.

Detalje fra det monumentale gravmæle fra omkring 1573 i Uth kirke over Holger Rosenkrantz (1574-1642) og hans to hustruer Mette Krognos og Karen Gyldenstjerne samt Mette Krognos' to døtre Margrete og Ellen. Herremandsfamilien står op af graven på Dommedag i from bøn til den nådige og retfærdige Gud. Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet.

gentagne gange at organisere tiggeriet, så almisser kun blev givet til mennesker, der helt åbenlyst ikke kunne forsørge sig selv. Men det var kun den ene side af problematikken. Den anden udfordring var, om de mennesker,

der havde råd til at give, rent faktisk også var indstillet på at give almisser til nødstedte. I Middelalderen havde gaver til kirkelige institutioner eller direkte til fattige været regnet for gode gerninger, som kunne hjælpe gi-

verens sjæl til et kortere ophold i skærsildens rensende flammer. Danske adelige havde på den baggrund været blandt de flittigste donatorer til middelalderkirken. Men Martin Luthers (1483-1546) opgør med pavekirken indebar, at intet menneske kunne gøre sig fortjent til en guddommelig belønning ved gode gerninger såsom almissegivning.⁶ Så hvordan var egentlig synet på værdien af almissegivning hos den efterreformatoriske danske adel? Det kan tidens ligprædikener over medlemmer af den danske adel kaste lys over.

Ligprædikenernes udsagn

Ligprædikener var i Danmark et fænomen, som hørte tiden efter Reformationen til. De blev en væsentlig del af ceremoniellet omkring gravlæggelser inden for kongehus og adel siden Frederik den 2.s (1534-88) regeringstid i perioden 1559-88, da renæssancekulturen for alvor udfoldede sig på dansk grund.⁷ Inspirationskilden var de kunstfærdige mindetaler, som retorikere i antikkens græske og romerske verden havde dyrket, og som de klassisk skolede, danske lutheranske gejstlige var velkendte med, blandt andet fra Philip Melanchtons (1497-1560) undervisning i Wittenberg.⁸

Det var Niels Hemmingsen (1513-1600), teologisk professor ved Københavns Universitet og den førende teologiske autoritet i Danmark 1553-79, der bragte genre til Danmark i sin ligprædiken over kong Christian den 3. (1503-59) i Odense i 1559. Han var stærkt inspireret af Melanchtons mindetaler, blandt andet over Martin Luther i Wittenberg i 1546. Melanchtons taler fulgte en fast hoveddisposition. Taleren skulle indlede med afdødes forhold til fædrelandet, til forældre og slægt. Dernæst fulgte en skildring af afdødes dyder, såsom lærdom, embeder og hverv, store gerninger samt familie- og

venskabsforbindelser. Alt mundede ud i en skildring af et fromt og saligt endeligt, hvor den døende afklaret og roligt forlod dette liv.

Som forbilledet blev de danske ligprædikener bygget op omkring en fast skabelon, der ganske vist fremhævede de personlige træk ved netop denne persons liv, men samtidig passede dem ind i et fast mønster for den rette, fromme – og i Danmark selvsagt lutheranske – livsførelse, afsluttet med en detaljeret skildring af dødslejet.⁹ De gejstlige prædikanter nøjedes ikke med at tale ved begravelsens kirkelige ceremoni, men publicerede ofte deres mindeord for eftertiden i trykt form.¹⁰ Niels Hemmingsens ligprædiken over Herluf Trolle (1516-65) er karakteristisk ved disponeringen af biografien i fire hovedafsnit: den afdødes husførelse og hjemmeliv, forholdet til den kristne menighed og omgangen med andre mennesker, embedsførelsen og endelig den fromme død. Lignende dispositioner findes i de andre ligprædikener, og et tilbagevendende motiv i omtalen af de sociale relationer er velgørenhed. De oplysninger om gavegivning, som findes her, må naturligvis anskues ud fra genrens særlige krav. Nogle gange er oplysningerne så detaljerede, at man virkelig tør udlede noget om den enkelte persons konkrete gavegivningsaktiviteter. Men ofte er omtalen holdt i mere generelle vendinger, og hvis man agtede at skrive en biografi om afdøde, ville man næppe turde fæste alt for meget lid til de meget almene udsagn om afdødes gavmildhed. Ud fra en mentalitetshistorisk synsvinkel er de rosende udsagn dog ganske relevante. Den gejstlige prædikant og hans – for en stor del adelige – tilhørere har delt synet på de værdier, som fremtræder i talerne, og man kan derfor regne med, at også omtalen af gavegivning afspejler tidens idealer. Måske levede ikke alle op til de afdødes forbilleder, men alle har været klar

over, at det var sådan, man burde gøre. Niels Hemmingsen erklærede i sin ligprædiken over adelsmanden Oluf Mouritsen Krognos (1535-73) i 1573:

*Naar Guds Børn, Mine fromme Christne, forsamlis vdi nogen Christen Broders eller Sisters ligs begraffuelse, Da pleyer mand dennem som igien leffue til Trøst og Lærdom, at tale baade om den, som er hensoffuet vdi Herren, og faaregiffue nogen Lærdom aff den hellige Scrifft, hvor vdaff de som haffue æret den Dødis begraffuelse, kunde vnderuisis oc paamindis, at de saa leffue i denne Verden, at de gladelige affskedis her fra. Thi den som vil med glæde dø, hand bør at leffue som det sømmer Guds børn.*¹¹

Ligprædikenerne skulle således gennem afdødes eksempel virke opdragende på de efterlevende. Men de detaljerede biografiske oplysninger om afdødes liv skulle desuden give tilhørerne anledning til at takke Vorherre for hans velgerninger imod den afdøde og trøste de efterlevende ved at dokumentere, at den afdøde havde levet, som en god kristen bør leve, og dermed kunne forvente et evigt liv hos Gud.¹² Som lutheraner kunne prædikanten vanskeligt anskue afdødes gode gerninger som fortjenester, der sikrede frelsen, således som det havde været tilfælde i middelalderkirken. I stedet blev de gode gerninger altså set som en dokumentation af det rette kristelige sindelag. Det var frugterne af en sand kristen tro: *“Thi det er icke mueligt andet, end at det skal vere en god rod, som god fruct affuoxer”*.¹³

Der var dog ikke efter Reformationen fuld tilslutning til dette syn på værdien af gode gerninger. En mere di-

rette kobling mellem den gode gave og den guddommelige belønning forekom, som det også skinner igennem i ligprædikenerne i hele perioden. Der anes en tendens til, at prædikenerne fra 1600-tallet i højere grad end i århundredet før tilskriver selve de gode gerninger en gavnlig virkning for sjælens frelse og ikke blot ser dem som vidnesbyrd om en ret tro. Det skyldes formentlig den periodes altdominerende lutherske ortodoksi, der blandt andet lagde vægt på Guds aktive indgriben. Han straffede synder og måtte dermed, logisk nok, også kunne belønne dyder.¹⁴ Det blev udtrykt meget klart i ligprædikenen fra 1623 over Kaj Brejdesen Rantzov (1591-1623):

*Den salige Mand haffuer icke gierne sagt ney imod de Fattiges begæring, men altid gierne beuijst Naade oc meddelet andre, huorføre Gud ocsaa haffuer været med hannem oc skal belønne hannem på Dommedag.*¹⁵

Lidt mere afdæmpet blev det formuleret i prædikenen i december 1647 over Hans Tygesen Krabbe (1595-1647), at den, som forbarmer sig over den fattige, låner til Herren, som vil betale ham det igen, som han bør have, *“oc som Tobias siger: Giør Almisze aff din Efne, oc dit Øye fortryde det icke; Naar du gør Almisze, vend icke dit Ansict fra nogen fattige, oc Guds Ansict skal icke vendis fra dig”*.¹⁶

Ægteparret Herluf Trolle (1516-65) og Birgitte Gøye (1511-74) er afbildet fromt knælende på deres husaltertavle fra omkring 1560 vendt imod et alabastrelief af Den hellige Familie. Selv fik de ingen børn, men skænkede deres formue til skolestiftelsen Herlufsholm. Også fattige nød godt af deres gavmildhed ifølge ligprædikenernes udsagn. Foto: Lennart Larsen, Nationalmuseet.

Uddeling af madgaver til de fattige foregik typisk ved porten til herregården. Sandstensportal til herregården Sostrup fra 1599-1606. Foto: Poul Grønder-Hansen.

Langt de fleste omtaler af gaver vedrører fattighjælp. I 1565 gav Niels Hemmingsen i sin ligprædiken om Herluf Trolle en udførlig moralsk forklaring på, hvorfor netop velgørenhed over for fattige og trængende var så vigtigt, og han kunne tage udgangspunkt i et – efter alt at dømme pålideligt – citat af Herluf Trolle selv, som erklærede, at han havde fået overhånd over modgang, så at den med Guds hjælp ikke skulle skade ham. Hverken sygdom eller fattigdom, forfølgelse eller had skulle overvinde ham:

Men medgang kand ieg icke saa vel faa maect med. Hand er en større kempe, naar det gaar mig lykkeligt oc vel, vil kiød oc blod noget op-høffue sig der aff, Men ieg skal met Guds hielp, oc faa bugt paa hannem, at hand icke skal trenge mig.¹⁷

De vise ord fører prædikanten til at tale om faren ved misbrug af magt og rigdom. Hemmingsen understreger, at den rige mand ikke skal stole på sin rigdom, men på den levende Gud, for når hjertet står således, skal han vide at bruge rigdommen rigtigt, det vil sige at blive rig udi gode gerninger.¹⁸ At leve på denne måde var et spørgsmål om at efterleve en lov, der var højere end alle menneskelige regler:

Den Fattige er forplictig effter Menneskelig Ræt, at betale dig, huad hand er dig skyldig. Men du est forplictig vnder Naturlig oc Guds Low, at du forlader den Fattige det, som hand icke kand be-tale dig. Om du det icke gjør, da offuertræder du naturlig Low, oc sætter dig trodselige imod Gud din Herre. Huor faare enddog du est fri faar Verden, dog est du skyldig faar Gud.¹⁹

I overensstemmelse hermed nævner Hemmingsen i den biografiske del af ligprædikenen, at Herluf Trolle og hans hustru Birgitte Gøye (1511-74) ikke glemte fattige folk, som havde behov for deres hjælp, og at de gavmildt hjalp – både inden for deres hus og uden for – mange fattige og bedrøvede mennesker, idet de ikke så på deres revne klæder eller legemlige usselhed, men på det billede, de var skabt efter, nemlig Vor Herre Kristi egne lemmer.²⁰

I ligprædikenen over Sten Maltesen Sehested (1553-1611) hedder det i samme ånd, at han var mild og rundhåndet mod kirker, skoler og de fattige med hånd og mund, med ord og gerninger: “*Der om haffuer den salig Mand Vidniszbyrd i Himmelen oc i mange fattige Men-niskers Hierte, som hand trøstede med sin Almysse*”.²¹ Om Karine Knudsdatter Gyldenstjerne (1542-96) sagde prædikanten, at hun på mange måder gav beviser på sin kristelige kærlighed og barmhjertighed, og i særdeleshed lod hun de fattiges nød og trang gå sig til hjertet og hjalp dem gerne.²² Flere eksempler på sådanne almene udsagn om velgørenhed kan nævnes.²³

Nogle prædikanter gav mere præcise oplysninger om, hvordan almisseuddelingen foregik, som det belyses af følgende eksempler. Kirsten Frederiksdatter Reedtz (1610-46) nøjedes ikke med at give hjemløse og forældreløse børn en rundhåndet hjælp, men hun lod to gange om ugen, nemlig onsdag og lørdag, uddele almisse til tolv af byens fattige og trængende stakler ved porten til Antvorskov Slot, hvor hendes ægtefælle Wentzel Rothkirck var lensmand.²⁴ Ved Susanne Jensdatter Sparres (1624-50) begravelse i Errindlev kirke i august 1650 fandt den lokale sognepræst Jacob Clausen (1619-68) det unødvendigt at udpensle hendes velgørenhed, eftersom det var kendt af alle, “*at hun foruden daglig Almisze udi*

*disze tvende sogner til fattige huus-arme nogle gange om Aaret hafver ladet uddeele mange penge tillige, oc nu i dette knappe og dyre Aar hafver een gang hver Uge ladet udbytte til de fattige Almisze efter hvers nødtørftighed [behov].*²⁵ Christoffer Knudsen Urne (1593-1663) havde ikke alene i almindelighed været gavmild mod fattige og nødlidende mennesker, men han havde til husvilde mennesker i Roskilde foræret et beløb på tusinde rigsdaler, som årligt skulle forrentes med fem procent.²⁶

Bjørn Christoffersen Ulfeld (1615-56), som residerede på Råbelev i Skåne, hjalp gerne fattige ved at sørge for, at de, der havde behov, kunne få ophold og de dovne blive sat til at arbejde – man sporer tidens skelnen mellem værdigt og uværdigt trængende. Det bevistes af det hospital til fattige, han stiftede i Råbelev.²⁷ Birgitte Axelsdatter Brahe (1576-1619) til Turebygård bespiste i følge sognepresten Niels Foss fra Dalby kirke dagligt alle, der kom til hendes port, forsynede faderløse børn med føde og klæder og betænkte desuden fattige husvilde:

*[Hun havde] altid mod Vinteren tenckt i besønderlighed paa deris nød og trang oc bespurt sig flitteligen met mig, [hvor] mange ret Huszarme, der kunde findis i Dalby Sogn, de andre viste hun vel selff tal på i Thureby Sogn, de effterdi de dagligen fick hielp hoss hende. Oc antvordet mig saa til dennem baade en god almisse met penninge, saa oc lod age til dennem Rug, effter som deris nødtørffthighed var til.*²⁸

Lensmand Anders Kjeldsen Bing (1525-89) og hans hustru havde ikke selv børn, og i stedet tog de så andres børn til sig, ikke alene slægtninge, men også fattige forældreløse børn, som de opdrog, som om det havde været

deres egne børn. Lensmanden lod ikke fattige gå fra sig uden hjælp, og han betænkte også hvert år de fattige husvilde og skolens personer i Varberg, hvor han residerede, ligesom han med daglig almisse hjalp de fattige ved porten til slottet.²⁹ Slotspræsten, der utvivlsomt selv var til stede ved lensmandens dødsleje, kan citere den døende Anders Bing for at have indskærpet for sin hustru, at hun skulle tage sig godt af de børn, de havde hos sig i huset og sikre deres fremtid, og at hun med taknemmelighed mod Gud skulle betænke hans kirke og præsterne, skolen og de fattige folk i Varberg.³⁰ I ligprædikenen over kansler Christian Friis (1556-1616) valgte hofprædikant Mads Jensen Medelfar (1579-1637) at publicere et bilag til ligprædikenen, hvor han præciserede kanslerens godgørende virksomhed. Friis havde ved sin hovedgård Borreby holdt 30 husvilde og givet dem hver årligt 12 daler, i alt 360 daler. Ved den anden gård, Hagedsted, holdt han 16 personer, som tilsammen efter samme princip årligt fik 192 daler. Ved København havde han i nogle år gennem de lærde mænd og professorer ved universitetet årligt ladet uddele 360 daler til husvilde.³¹

En variant af almisserne var hjælp til skolesøgende børn og unge. Den nævnes undertiden i samme åndedrag som fattighjælp, for eksempel i ovennævnte beskrivelse

Maleriet fra 1767, som hang over de fattiges indsamlingsblok i Kerteminde kirke, er en direkte opfordring til almissegivning både i billede og vers og antyder en himmelsk belønning: "Den ringeste Skierv du giver mig / skal gjøre mig tacknemmelig / og glæde dig i Himmerig". Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet.

Den ringeste Skier du giver mig:

skal gjøre mig tafnemelig:

M. D. 1767 og glæde dig i Sommeren.

af Anders Bing og i omtalen af kansler Christian Friis, der viste barmhjertighed mod de fattige og hjælpeløse studenter, bønder, husarme og andre.³² Anne Lavridsdatter Knob (1531-80), der blev begravet i 1580 fra Keremind kirke, blev rost af sognepræsten blandt andet for at have fremmet byens skole med skolens ansatte og ungdommen, og for at hun lod skolebørnene kalde ud til sin gård, hvor hun uddelte penge og anden almisse både hen imod højtider og på andre tidspunkter.³³ I en klasse for sig var det barnløse par Herluf Trolle og Birgitte Gøye, der i 1565 stiftede den endnu eksisterende, adelige, frie skole Herlufsholm. Herluf Trolle døde samme år efter at være blevet såret under et søslag i Syvårskrigen, men Birgitte Gøye nåede at opleve skolen i fuld drift. I sin ligprædiken over hende fra 1574 fremhæver professor Niels Hemmingsen, at hun desuden til gavn for skoler og hospitaler i blandt andet Roskilde, Helsingør og Næstved gav beløb, hvoraf der blev taget årlige renter, som kom fattige skolebørn og andre fattige til gode.³⁴

Ligprædikenernes vidnesbyrd efterlader således ingen tvivl om, at almissegivning var et ideal for den danske renæssances økonomiske og politiske overklasse også efter Reformationen. De rummer også konkrete eksempler på adelig fattigforsorg. Men hvordan var det så i praksis? Et nedslag i et par adelige regnskaber kan give et mere nuanceret billede.

Almisser i adelige regnskaber

Som førstesekretær for Danske Kancelli var Arild Huitfeldt (1546-1609) kong Frederik den 2.s nære medarbejder og fulgte kongen på hans rejser rundt i riget. Hans regnskab for september 1577 til december 1578, der blev ført af en betroet regnskabsfører, indeholder adskillige eksempler på gavegivning, herunder også almisser.³⁵ Det

regner i pengeværdierne en daler, svarende til fire mark eller 64 skilling.³⁶ Til bedre forståelse af gavernes værdi i købekraft kan til sammenligning fra regnskabet nævnes, at en smed fik tre skilling for at sætte én sko på en hest, et pund tællelys kostede seks skilling og en pot, der svarer til knap en liter, krydret vin (lutendrank) kostede 20 skilling, hvilket var samme pris for et par nye sko.³⁷

Nogle af Arild Huitfeldts almisser blev erlagt, når der blev samlet ind på kirkens kollekttavle under gudstjenester, men det var ikke en hyppig foreteelse: påskedag 1578 lagde han to skilling på tavlen til de fattige, mens han ofrede to daler til sognepræsten, og formentlig på første søndag i advent i 1577 lagde han fire skilling på tavlen.³⁸ Derimod gav han flere gange penge til fattige uden for kirken, og regnskaberne nævner en række små gaver til nødstedte mennesker: I efteråret 1577 gav han en skilling til en betler, en mark til den gale Henrik Gøye – en adelsmand, der havde opført sig vanvittigt og var blevet indespærret – to skilling til en fattig kvinde i Roskilde og to gange i løbet af december en mark til fattigfolk i København.³⁹ Det følgende forår gav han to skilling til en stakkel,⁴⁰ 12 skilling til fattigfolk i København, en mark til den sindssyge fra Norge, der blev holdt indespærret i Sorø, to mark til en fattig kvinde i København og 18 skilling til fattigfolk sammesteds, en mark til en fattig englænder og samme dag en mark til en anden fattig mand, som havde et ondt ben.⁴¹ I sommer og efterår 1578 gav han en mark til en fattig skånsk mand og en mark til en fattig kvinde i Aabenraa, som havde haft ildebrand.⁴² Som helhed er Arild Huitfeldts donationer til fattige af beskeden størrelse og ikke hyppige. Men han gav.

Et andet og større omfang havde almisserne i den daglige tilværelse for Sophie Brahe (1578-1646), som var gift med den lærde og fromme adelsmand Holger

Rosenkrantz (1574-1642) til Rosenholm. Ægteparret fik 13 børn, hvoraf otte nåede voksenalderen, og derudover opdrog og underviste de mindst et halvt hundrede andre børn og unge mennesker. Holger Rosenkrantz lader til at have været så fordybet i sine studier og lærde korrespondance, at han ganske overlod regnskabsføringen for godset til sin mere praktiske hustru.⁴³ Det omfattende og præcist førte regnskab over årene 1627-40 er en fremragende kilde til adelens tilværelse i første halvdel af 1600-tallet. Efter en pengereform i 1625 regnede man med en rigsdaler svarende til seks mark eller 96 skilling, og en sletdaler svarende til fire mark eller 64 skilling samt en ort svarende til en fjerdedel rigsdaler eller 24 skilling.⁴⁴ Hvad pengenes købekraft angår, viser beregninger fra 1640'erne, at et pund rugbrød kunne fås for en-to skilling, 20 æg for otte skilling, to høns for 16-20 skilling og et svin for to rigsdaler. En arbejdsmand kunne tjene 20 skilling om dagen, mens en murer kunne få 32 skilling.⁴⁵

Da regnskabet udspecificerer forskellige typer af gaver i særskilte afsnit, giver det også et godt overblik over gavegivningsaktiviteterne. Der forekommer dog gaver også under andre rubrikker, ligesom mange gaver i form af naturalier ikke er synlige. Ægteparrets velgørehed over for fattige og trængende findes især under to regnskabskategorier: *“Til fattige”* og *“Gæld og rente betalt”*. Sidstnævnte kategori vedrører det forhold, at ægteparret havde reserveret renteindtægterne fra et større pengebeløb til velgørehed. Det drejer sig i hele perioden 1627 til 1640 om *“husarme ved Vallo”*, der modtog en årlig rente af 1.500 rigsdaler, hvilket svarede til 90 rigsdaler. Nogle år optrådte andre gældsposter til fordel for fattige. I 1632 betalte ægteparret til hospitalet i Odense 290 rigsdaler, to ort, 16 skilling, som var hovedstol og halvandet års renter

af et lån på 290 sletdaler.⁴⁶ Med vekslende mellemrum optræder også beløb på mellem 12 og 18 rigsdaler, der var rente af 300 rigsdaler, ægteparret havde givet til fattige. Pengene blev fordelt til navngivne fattige, således fik Boy Fuglefænger seks rigsdaler, Hr. Ludvigs kvinde seks rigsdaler, Per Lepper tre rigsdaler og Jens Kocks barn tre rigsdaler i 1627.⁴⁷

De udgifter, som regnskaberne direkte placerede under overskriften *“Til fattige”*, lå i løbet af de 14 år, som regnskaberne dækker, i gennemsnit på rundt regnet 93 rigsdaler, men med store udsving. Yderpunkterne ligger i de to år 1638 og 1639, idet der i det første år blev givet 28 rigsdaler, tre ort og ni skilling, og i det følgende år 164 rigsdaler og 21 skilling. Til sammenligning var de penge, der blev ofret til præsten, ret stabile beløb på mellem 19 og 40 rigsdaler.⁴⁸ I specifikationerne ses, hvornår og hvordan nogle af midlerne er blevet fordelt. I 1628 fik de fattige i Helsingborg og Helsingør således pengegaver til jul: henholdsvis 20 og 40 rigsdaler.⁴⁹ I 1629 fik nogle bønder fra Sundby på Sjælland, der havde haft ildebrand, 16 rigsdaler, to ort og 16 skilling.⁵⁰ I 1630 blev der blandt andet uddelt otte rigsdaler til fattige på Fyn *“ved min søster Beretes bryllup”*.⁵¹ Også under andre regnskabsgrupper optræder af og til almisser. Under regnskabsposten *“adskilligt”* i 1632 findes pludselig en sølvpenge til *“gale Lars”* til en værdi af en ort og 16 skilling.⁵² Under overskriften *“doktorer og foræring”* optræder en udgift på fem rigsdaler, to ort og 16 skilling til badskæreren i Slagelse *“for en liden bondedreng, som havde slået sit ben sønder ved Slagelse”*.⁵³

I 1630'erne indeholder Sophie Brahes regnskab en fast post på ti rigsdaler *“til Viborg Snapsting i de fattiges bog”*, første gang nævnt i 1632.⁵⁴ I Viborg holdt man nemlig siden Middelalderen et årligt, stort marked i januar

måned, kaldet "Snapstinget", og der var fremlagt en særlig gavebog, hvori donationer til de fattige blev indført.⁵⁵ I 1639 skrev 50 adelsfolk sig for et samlet gavebeløb på 286 sletdaler i Snapstingets gavebog, mens almisserne fra de øvrige stænder på Snapstinget var af mere beskedent omfang: 44 sletdaler.⁵⁶ I København var der en tilsvarende bog, hvori donationer til fattige blev indført. Også her betalte Sophie Brahe ti rigsdaler årligt, første gang i 1633.⁵⁷

Helhedsindtrykket af Sophie Brahes regnskabsbog er en stor og omfattende uddeling af gaver til fattige og trængende. Baggrunden er vel den bodsprægede fromhed, som ægteparret var kendt for i samtiden. Holger Rosenkrantz var en ivrig fortaler for, at hver dansker skulle leve et liv i stadig anger over alle sine synder og i en stadig bestræbelse på at gå i fodsporene på Jesu disciple. I 1620'erne var det denne linje, der prægede dansk kirkepolitik og førte til stramme reguleringer af menighedens liv for at omskabe den danske befolkning til så gode kristne, at Gud ville være tilfreds og holde sin hånd over de danske riger og lande. Den stadige betoning af anger og bod medførte en vægt på værdien af gode gerninger, som i kritikeres øjne mindede betænkeligt om katolicismen.⁵⁸ Hvor meget den slog igennem hos den brede befolkning, er et studie for sig. Men den var utvivlsomt en del af forklaringen på de mange store donationer til glæde for fattige og trængende, som Sophie Brahes regnskabsbog dokumenterer.

Konklusion

Adelens gavegivning fra Reformationen til Enevælden var ikke standardiseret, men udfoldede sig efter personlige tilbøjeligheder. Såvel ligprædikenernes rosende ord som regnskabsbøgernes nøgterne registrering bevidner, at almisser af forskellig slags til gavn for fattige var en

naturlig aktivitet i rigets øverste kredse, om end i forskelligt omfang. Arild Huitfeldts almissegivning var hverken hyppig eller specielt rundhåndet, i modsætning til Sophie Brahes velgørenhed, der var langt mere systematisk og værdifuld.

Drivkraften fra almissegivning var næppe i almindelighed en forventning om en belønning fra Gud. Men der var alligevel en form for modydelse eller belønning. Man kan, med udtryk hentet fra den franske sociolog Pierre Bourdieu (1930-2002), formulere det sådan, at gennem almisserne bortgav adelsfolkene en del af deres økonomiske kapital, og til gengæld fik de en mere u håndgribelig, men nok så vigtig, symbolsk kapital.⁵⁹ Ved at give til de fattige viste de adelige, at de levede op til det, der forventedes af deres rang og stand. Så kunne gavernes værdi være nok så varierende fra giver til giver. Og dem, der søgte økonomisk hjælp, har, ligesom det er tilfældet i vore dage, vidst, hvor det bedst kunne betale sig at rette henvendelse, og hvor der var bedst chance for succes.

Noter:

- 1 Schwarz Lausten 1987, s. 176-177; Henningsen 2005, s. 22-23.
- 2 Kirkeordinansen 1537/1539, s. 202-218.
- 3 Krongaard Kristensen 2013, s. 435-438.
- 4 Modsat den opfattelse, der findes hos Christiansen et. al. 2010, s. 42: *“Da statsmagten ved reformationen ... overtog alle kirkens ejendomme, kunne man måske have forventet, at den ville overtage væsentlige dele af den sociale indsats, som den katolske kirke havde stået for. Det blev imidlertid kun i meget begrænset omfang tilfældet”*.
- 5 Mathæus 24:40.
- 6 Saarinen 2005, s. 45-58; Holm 2009, s. 102-116.
- 7 Jacobsen 2015.
- 8 Billeskov Jansen 1990, s. 13-30; se også Anders Sørensen Vedels udsagn i sin fortale fra 1576 til Laurids Bertelsens ligprædiken over Holger Ottesen Rosenkrantz, Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 97.
- 9 Billeskov Jansen 1990, s. 33-34; Holst 1999, s. 281-285.
- 10 Et større udvalg af ligprædikener fra dansk renæssance er publiceret i Bricka og Gjellerup 1874-75 og Bricka 1913, idet dog kun de biografiske dele af talen aftrykkes, mens selve den kristne prædiken er udeladt eller refereres ganske kortfattet. Derimod finder man hos Billeskov Jansen 1990 to komplette mindetaler og fire mindedigte over Herluf Trolle fra 1565. De biografiske dele af Niels Hemmingsens ligprædiken over Birgitte Gøye er aftrykt i Wad 1893, vol. 1, s. 27-38.
- 11 Efter Olsen 2002, s. 119.
- 12 Olsen 2002, s. 116.
- 13 Niels Hemmingsens ord i ligprædiken over Herluf Trolle, efter Billeskov Jansen 1990, s. 91.
- 14 Schwarz Lausten 1983, s. 140-44.
- 15 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 423.
- 16 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 512-13.
- 17 Billeskov Jansen 1990, s. 125.
- 18 Billeskov Jansen 1990, s. 128.
- 19 Niels Hemmingsens ligprædiken over Birgitte Gøye 1574, efter Olsen 2002, s. 128.
- 20 Billeskov Jansen 1990, s. 93.
- 21 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 14.
- 22 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 132.
- 23 For eksempel Mogens Henriksen Bille (1617-48), Kirstine Jørgensdatter Lunge (1608-37), Jytte Stygesdatter Høg (1589-1659), Predbjørn Iversen Bild (1556-1602), Elisabeth Klavsdatter Belov (1613-42), Hans Tygesen Krabbe (1595-1647) og Margrete Mogensdatter Kaas (1630-60), Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 119, s. 355, s. 381, s. 405, s. 454, s. 512 og s. 547.
- 24 Bricka 1913, s. 181.
- 25 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 141.
- 26 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 37.
- 27 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 368.
- 28 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 104-105.
- 29 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 184-185.
- 30 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 191.
- 31 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 175.
- 32 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 158.
- 33 Bricka og Gjellerup 1874-75, s. 535.
- 34 Wad 1893, vol. 1, s. 35.
- 35 Grinder-Hansen 2011, s. 119-21.
- 36 Fremgår af beregning fra oktober 1577 i Rørdam 1898-1901, s. 333.
- 37 Rørdam 1898-1901, s. 332 og s. 338.
- 38 Rørdam 1898-1901, s. 335 og s. 340.
- 39 Rørdam 1898-1901, s. 333-337.

- 40 Ordet stakkel kommer af “stavkarl”, altså en person der gik omkring med sin tiggerstav.
- 41 Rørdam 1898-1901, s. 337-341.
- 42 Rørdam 1898-1901, s. 342 og 345.
- 43 Paulsen 1955, s. 35.
- 44 Bendixen 1976, s. 69-70; Flensborg 1996, s. 266-67.
- 45 Thestrup 1991, s. 19.
- 46 Paulsen 1955, s. 69.
- 47 Paulsen 1955, s. 7. Uddelingerne af almisser fra dette beløb til navngivne fattige dukkede op igen i årene 1634-1638 og forsvandt så atter fra regnskabet.
- 48 I 1629 var offeret på hele 70 rigsdaler, men heraf var 33 rigsdaler, en ort og otte skilling udgifter til en ny præstekjole til den nye præst i herregårdens sognekirke Hornslet; Paulsen 1955, s. 27.
- 49 Paulsen 1955, s. 16.
- 50 Paulsen 1955, s. 28.
- 51 Paulsen 1955, s. 40.
- 52 Paulsen 1955, s. 77.
- 53 Paulsen 1955, s. 122.
- 54 Paulsen 1955, s. 66.
- 55 Paulsen 1955, s. 192.
- 56 Matthiessen 1946, s. 22.
- 57 Paulsen 1955, s. 83.
- 58 Tandrup 1982; Appel og Fink-Jensen 2009, s. 152-156.
- 59 Bourdieu 1998, s. 92-123.

Litteratur:

- Appel, Charlotte og Morten Fink-Jensen: *Når det regner på præsten. En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, Skive 2009.
- Bendixen, Kirsten: *Danmarks Mønt*, Kbh. 1976.
- Billeskov Jansen, F.J. (red.): *Humanitas christiana. Mindetaler over Herluf Trolle af Niels Hemmingsen og Christian Machabæus*, Kbh. 1990.
- Bourdieu, Pierre: *Practical Reason*, Cambridge 1998.
- Bricka, Carl Frederik og Sophus Michael Gjellerup (red.): *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede. Samtidige Levnetsbeskrivelser uddragne af trykte og utrykte Ligprædikener*, Første Samling, Kbh. 1874-75.
- Bricka, Carl Frederik (red.): *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede. Samtidige Levnetsbeskrivelser uddragne af trykte og utrykte Ligprædikener*, Anden Samling, Kbh. 1913.
- Christiansen, Niels Finn, Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen (red.): *Dansk velfærdshistorie*, bd. 1, Odense 2010.
- Flensborg, Peter: *Numismatisk Leksikon*, Kbh. 1996.
- Grinder-Hansen, Poul: "Aspects of gift giving in Denmark in the sixteenth century and the case of the Rose Flower Cup", i: *Journal of Medieval History*, vol. 37, No. 1., 2011, s. 114-124.
- Henningsen, Peter: "Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800", i: *Historiske Meddelelser om København* 2005, s. 18-56.
- Holm, Bo Kristian: "Justification and reciprocity", i: Bo Kristian Holm og Peter Widmann (red.): *Word – Gift – Being*, Tübingen 2009, s. 87-116.
- Holst, Elisabet: "Kvindedyd og kvindedød i danske ligprædikener 1550-1700", i: Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår*, bd. 1., Kbh. 1999, s. 281-326.
- Jacobsen, Grethe: "Danske ligprædikener 1565-1610. Køn, stand og embede i en litterær genre", i: *Historisk Tidsskrift* 115:1, 2015, s. 1-36.
- Kirkeordinansen 1537/39*. Tekstudgave med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten, Kbh. 1989.
- Krongaard Kristensen, Hans: *Klostre i det middelalderlige Danmark*, Aarhus 2013.
- Matthiessen, Hugo: *Snapstinget*, Kbh. 1946.
- Olsen, Thorkil Damsgaard: "Adelig selvforståelse. Standsideologien i Niels Hemmingsens ligprædikener over danske adelsfolk", i: Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår*, bd. 4., Kbh. 2002, s. 115-131.
- Paulsen, Henning (red.): *Sophie Brahes regnskabsbog 1627-40*, Viborg 1955.
- Rørdam, Holger Fr. (red.): "Regnskab over Arild Hvitfeldts personlige Udgifter 1577-78", i: *Danske Magazin*, 5. række, bind 4., Kbh. 1898-1901, s. 330-345.
- Saarinen, Risto: *God and the Gift. An Ecumenical Theology of Giving*, Collegeville 2005.
- Schwarz Lausten, Martin: *Danmarks Kirkehistorie*, Kbh. 1983.
- Schwarz Lausten, Martin: *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560)*, Kbh. 1987.
- Tandrup, Leo: "Holger Rosenkrantz", i: *Dansk Biografisk Leksikon*, vol. 12, Kbh. 1982, s. 342-351.
- Thestrup, Poul: *Mark og skilling, kroner og øre. Pengeenheder, priser og lønninger i Danmark i 350 år (1640-1989)*, Rigsarkivet 1991.
- Troels-Lund, Troels: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, vol. 1-14, 4. udgave, Kbh. 1914.
- Wad, Gustav Ludvig (red.): *Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe*, Kbh. 1893.